

BÜYÜK MOĞOL VE ÇAĞATAY SİKKELERİNİN TİPOLOJİK ÖZELLİKLERİ

TYOPOLOGICAL FEATURES OF THE GREAT MOGHOL AND CHAGATAI COINS

ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МОНЕТ ВЕЛИКОГО МОГОЛА И ЧАГАТАЯ

Mustafa KALKAN*

ÖZ

Yabancı kültür kuşakları, içine dâhil ettikleri Moğolları yüz yıllık bir zaman dilimi içinde sosyolojik olarak adeta haritadan silmiştir. Dinlerini değiştirmiş, yaşam biçimlerinden koparmış, giyim kuşamlarını unutturmuş, yasaya-Cengiz yasasına uymayan mutedil Müslümanlar haline dönüşen bir toplum meydana getirmiştir. Çin’de Manileşen-Budistleşen Moğol, İran’da derviş olmuş, Orta Asya’da Hristiyanlaşmış, Fin-Ogur-Slav-Kıpçak coğrafyasında ise yok olmuştur. Yaşam seyri içinde, ticareti öğrenmiş, şehir yaşamını benimsemiş, yerel idarelerde yönetimi paylaşmanın başarı getirdiğini anlamış, dini hoşgörü ile milletleri huzur içinde bir arada yaşatmıştır. İstila ettikleri yerleşik halklardan ticareti öğrenerek, aldıkları kelle vergileriyle, İpek Yolu, Baharat Yolu, Kuzey Yolu üzerindeki kervanların geçiş vergisiyle ve Karadeniz üzerinden gelen gemilerin ödedikleri bedellerle zenginleşmişlerdir. Ele geçirdikleri ülkelerde çift dilde sikke kestirmiş, aynı bedel üzerinden alınan vergileri değerli metaller üzerinden nakdi bedele dönüştürmüşlerdir. İlk dönemlerde ticari canlılık zayıf, ustaları iyi olmadıkları için kötü özelliklere sahip sikkeler kestirilmiştir, daha sonra ekonomi canlanmış, dinar, dirhem ve felseler büyük devletlerle rekabete girebilecek kadar düzenli, yüksek ayarlı ve şahane kompozisyonlarla kesilmeye başlanmıştır. Araştırmamız, askeri yetenekleri ile dünyaya meydan okuyan bir kavmin, nasıl yaşam biçimini değiştirdiğini, tarihi seyir içinde şehirlileştiğini sergileme amacındadır. Konargöçer yaşamın şehir hayatı karşısında dize geldiğini, ticaretin ve paranın zamanla Moğolları köklerinden kopardıklarını ortaya koymaktadır. Bu süreç içinde sikkelerinde Uygur yazısını kullanan Moğolların, daha sonra Arapça, Farsça, Slavca, Ermeni, Gürcü ve Türk lehçelerini sikkelerinin üzerlerinde yazı olarak tercih ettikleri görülmüştür. Çalışmada Büyük Moğollar (Cengizîler) ve Çağataylara ait 22 sikke incelenerek, İlhanlı ve Altınorda sikkeleriyle teknik-tipolojik karşılaştırmaları yapılacaktır. Ekonominin toplum hayatı üzerindeki izleri ve sosyo-kültürel değişim, sikkeler üzerinden ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Çağataylar, İlhanlar, Altınorda, sikke.

* **ORCID:** [0000-0001-6339-4500](https://orcid.org/0000-0001-6339-4500), Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü. kalkan12@hotmail.com

Kaynak Gösterim / Citation / Цитата: Kalkan, M. (2024). BÜYÜK MOĞOL VE ÇAĞATAY SİKKELERİNİN TİPOLOJİK ÖZELLİKLERİ. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* (62), 67-94. **DOI:** [10.17498/kdeniz.1470165](https://doi.org/10.17498/kdeniz.1470165)

Büyük Moğol ve Çağatay Sikkelerinin Tipolojik Özellikleri

ABSTRACT

Foreign cultural generations, which they included, virtually erased the Mongols from the map sociologically within a period of a hundred years. He changed their religion, cut them off from their way of life, made them forget their clothing style, and created a society that turned into moderate Muslims who did not obey the law. The Mongols became Manichean-Buddhist in China, became a dervish in Iran, Nestorized in Central Asia, and disappeared in the Finnish-Oghur-Slavic-Kipchak geography. Throughout his life, he learned trade, embraced urban life, understood that sharing the management in local administrations brought success, and made nations live together in peace with religious tolerance. By learning trade from the settled peoples they invaded, they became rich with the poll taxes they received, the toll taxes of caravans on the Silk Road, the Spice Road, the Northern Road, and the prices paid by ships coming through the Black Sea. In the countries they conquered, they had bilingual coins minted and converted the taxes collected in kind into cash amounts based on precious metals. In the early periods, commercial viability was weak and coins with bad features were cut because the masters were not good. Later, the economy revived and dinars, dirhams and fells began to be cut in regular, high-definition and magnificent compositions that could compete with the great states.

Our research aims to demonstrate how a nation that challenged the world with its military skills changed its way of life and became urbanized over the course of history. It reveals that nomadic life came to its knees against city life, and that trade and money gradually ripped the Mongols from their roots. During this process, it will be seen that the Mongols, who used the Uyghur script on their coins, later preferred Arabic, Persian, Slavic, Armenian, Georgian and Turkish dialects as inscriptions on their coins. 22 coins belonging to the Great Mongols (Genghisids) and the Chagataids will be examined, and their technical-typological comparisons will be made with the coins of the Ilkhanate and the Golden Horde. The traces of the economy on social life and socio-cultural change have been tried to be discussed through coins.

Keywords: Mongols, Chagatai, Ilkhans, Golden Horde, coin.

АННОТАЦИЯ

Иностранные культурные поколения, в число которых они входили, практически стерли монголов с социологической карты за сто лет. Он изменил их религию, отрезал их от образа жизни, заставил забыть стиль одежды и создал общество, превратившееся в умеренных мусульман, не подчиняющихся закону. Монголы стали манихейско-буддистскими в Китае, стали дервишами в Иране, несторизовались в Средней Азии и исчезли в финско-огурско-славяно-кипчакской географии. На протяжении всей своей жизни он изучал торговлю, освоил городскую жизнь, понял, что разделение управления в местных администрациях приносит успех и заставляет народы жить вместе в мире и религиозной терпимости. Научившись торговле у оседлых народов, в которые они вторглись, они разбогатели благодаря полученным подушным налогам, налогам на пошлины за караваны на Шелковом пути, Дороге специй, Северной дороге, а также ценам, уплачиваемым кораблями, проходящими через Черное море. В завоеванных ими странах они чеканили двуязычные монеты и конвертировали собранные в натуральной форме налоги в денежные суммы, основанные на драгоценных металлах. В ранние периоды коммерческая жизнеспособность была слабой, и монеты с плохими характеристиками чеканились из-за того, что мастера были плохими. Позже экономика возродилась и динары, дирхамы и фелли стали

ограняться в правильные, высокой четкости и великолепные композиции, способные конкурировать с великими государствами.

Наше исследование направлено на то, чтобы продемонстрировать, как нация, бросившая вызов миру своими военными навыками, изменила свой образ жизни и стала урбанизированной на протяжении истории. Оно показывает, что кочевая жизнь пришла в упадок городской жизни и что торговля и деньги постепенно вырвали монголов из их корней. В ходе этого процесса можно будет увидеть, что монголы, использовавшие уйгурское письмо на своих монетах, позже предпочли арабский, персидский, славянский, армянский, грузинский и турецкий диалекты в качестве надписей на своих монетах. Будут рассмотрены 22 монеты, принадлежащие Великим Монголам (Чингизидам) и Чагатаидам, и проведены их технико-типологические сравнения с монетами Ильханства и Золотой Орды. Следы экономики в общественной жизни и социокультурных изменениях пытались обсудить с помощью монет.

Ключевые слова: Монголы, Чагатай, Ильханы, Золотая Орда, монета

Giriş

Moğolistan olarak adlandırılan coğrafi saha, birbirinden farklı iklim özellikleri taşıyan geniş bir alandır. Kuzeyini büyük nehirler sularken, güneyinde Gobi Çölü yer almakta, güneybatısında ise Orhon Irmağı bulunmaktadır. Tanno Ola, Kentei, Hangay ve Altay Dağları, Moğolistan'ı çevrelemektedir. Kuzeyinde Selenge ve Orhun, doğusunda Kerulan ve Onon Nehirleri yer almaktadır (Roux 2001: 34). Bozkır-step ikliminin yanı sıra subarktik bir iklimin hâkim olduğu ülke (Gumilyev 2003: 40) hayvancılık için uçsuz bucaksız otlakların yer aldığı, zengin yaylakları barındırmaktadır (Carpini 2000: 26-8). Moğolistan kelimesi, tam manasıyla çok geniş bir coğrafyayı ifade eder (Roux 2006: 22). Mançurya ormanlarından Volga Irmağı'nın batısına, Sibirya'nın taygalarından Çin'in kuzeyine ve Orta Asya olarak tanımladığımız topraklara kadar yayılan büyük bir coğrafyadır (Cosmo 2022: 35).

M.Ö.1000'lerde Moğol grupları ile Türkler arasındaki mücadele daha da belirginleşecektir (Roux, 2001: 32). Türkler, Mongoloid grupları kuzeye sürerek, iklimin sert, floranın (bitki türleri) ve faunanın (hayvan türleri) az olduğu yerlerde yaşamak zorunda bırakacaklardır (Ball 2022: 32). Yak (Tibet öküzü veya topoz), at ve koyunun bazı türleri dışında başka hayvanın tahammül edemediği soğuklar, hayatta kalmak için Moğolları kışın bile balık avlamaya zorlayacaktır. Kötü beslenme, aşırı soğuklar ve kışın yaşanan hayvan kırgınları, demografik açıdan Moğol (Gumilyev 2003: 111) halkının uzun süre toparlanmasına fırsat vermemiştir. Türklerle mücadele ederken, ordu düzenlerini, devlet yapısını ve sosyal yapılanma şekillerini zamanla öğrenmeye başlamışlardır. Benzer olan sosyal yapıları sebebiyle, liderin etrafında kenetlenme ve ona bağlılık bildirerek, güç odağı oluşturma eğilimine yöneldikleri anlaşılmaktadır. Moğol askeri aristokrasisinin gelişimiyle birlikte, yöneten soylu sınıfla yönetilen halk arasında ulus yapılanması tamamlanmıştır.

Bozkırın ekonomi düzeni, yağmayı ve istilayı mecburi hale getirerek, Moğollara hayatta kalma şansı tanımıştır. Zenginliklere ulaşarak yağmalamak ve askeri gücü ölçüsünde yayılmacı politikalar izleyerek yeni topraklar ele geçirmek, Moğolların ön plana çıkan özellikleri olmuştur. Sert iklim, zor şartları, az miktardaki yiyecek, yerleşime uygun olmayan dağlık bölgelerdeki hayat, Moğol toplumunu sınırları zorlama mecburiyetinde bırakmıştır. Kabuğunu kırmak zorunda kalan boylar, uygun şartları bulduklarında hızla güneye yönelmeye başlayıp, yaylak alanlarını ele geçirmeye çalışacaklardır (Gömeç 2021: 25-7). Hunların ikiye bölündükleri dönemden itibaren, Hsien-pi ve Wu-huan boyları yavaş yavaş bölgeye girip, Güney Moğolistan sahasında etkilerini göstereceklerdir (Grigoryev 1873: 83-99).

Büyük Moğol ve Çağatay Sikkelerinin Tipolojik Özellikleri

Bu yıllardan Göktürk Kağanlığının kurulacağı 552 yılına kadar, Juan Juan federasyonu içinde farklı Moğol boyları da yer alacak ve bölgenin tek hâkimi durumuna geleceklerdir (Eberhard 1987: 165). Göktürklerin diğer Türk boylarıyla birlikte isyan ederek, Juan Juanları kılıçtan geçirmesiyle bu dönem sona erecek ve Moğollar tekrar Kuzey Moğolistan'daki zorlu yaşamlarına geri dönmek zorunda kalacaklardır.

Zaman halklar üzerindeki oyununu oynamakta, bir dönem demir ocaklarında kölelik yapanları şimdi kağanlık tahtına oturarak, seyrini sergilemektedir. Uzun süre iktidarda kalan Juan Juanların yaşamayı başarıları, Doğu Avrupa'da Roma İmparatorluğu topraklarına sığınmışlardır. Tang Hanedanı yıllıklarında Amur'un yukarı kesimlerindeki Moğollar, kayıtlarda Mong-va-Mong-vu adıyla ilk kez geçmiştir (Roux, 2001: 31). Daha sonra ise Onon ve Kerulan ırmaklarının olduğu bölgeleri ele geçirerek, buralara yönelmişlerdir (Gumilyev 2003: 114). 916 yılında Yehlü Apaoki, Mançurya'nın güneyinde kağanlığını ilan ederek, Moğol soylu Karahitayları-Karakitayları-Liao Hanedanını (916-1125) bir araya getirmeyi başarmıştır.

Büyük Moğollar (Cengiziler) ve Devlet Kurma Süreçleri

Bu tarihlerde diğer Moğol boyları, dağınık ve küçük gruplar halinde Moğolistan bozkırlarında kendi aralarında hâkimiyet mücadelesine girişmişlerdir. Naymanlar (Kinayatlı 2001: 52), Kereyitler, Merkitler, Tatarlar, (Ta pei lu 2012: 97; Buyar 2013: 822) Börçiginler, Oyratlar, Tayciutlar, Calayırlar (Kinayatlı 2001: 154), Öngütler, diğer Moğol boylarıyla kıran kırana otlak savaşlarına devam etmişlerdir. Yakın bölgelerinde ise Tangutlar ile birlikte, Kuzey Çin'de hâkim olan Jin Hanedanlığı (1115-1234) yer almaktadır (Cosmo 2022: 72-3). Moğollar, tarihi seyir içinde farklı bölgelerde, Totemizm, Şamanizm, Göktengri, Budizm, Maniheizm ve Nasturiliği kabul etmişlerdir (Balivet 2005: 15). Bu dinlerin bazıları toplum tabanında geniş ölçüde benimsenirken, diğerleri ise bir iki Moğol boyunun kabulü ile sınırlı kalmış ve kabul görmemiştir (Ball 2015: 293).

Kereyitlerin, bu dönemde Nasturiliği kabul ettiklerini ileri süren kaynaklar vardır (Ligetti 1986: 114). Kaydu adında bir liderin birçok Moğol boyunu bir araya getirdiğinden bahsedilir ama kesin kabul gören nokta ise torunu Kabul'un daha sonra Moğollar arasında han unvanıyla tanınmış olmasıdır. Çin, 1147 yılında düzenlediği saldırılarla, Moğollara ağır darbeler indirdi ve liderlerini öldürdü. Yerine Tayciut boyunun lideri Ambakay geçti, Tatarlarla ittifak yapan Çin kısa sürede hanlarını ele geçirip, Jin sarayında bütün Moğolları aşağılayarak, onu eşek üzerinde kazığa oturarak öldürdü (D'ohson 2008: 31). Moğollar buna karşılık olarak ölen hanları Kabul'un oğlu Kutulay'ı tahta çıkararak, Tatarlara ve Jin Hanedanına karşı seferler düzenlediler. Bu yenilgiler, ne Tatarların ne de Jinlerin gücüne çok fazla zarar vermedi (Ta pei lu 2012: 40).

Kargaşa, askeri ittifaklarla hayatta kalma mücadelesi, esaret, gerçekleştirilen gece baskınları ile yapılan katliamlar, XII. yüzyılın en acımasız dönemleridir. Moğolistan'ın uçsuz bucaksız bozkırlarında Onon Nehri yakınında yükselen çocuk sesi, beklenen liderin geldiğinin haberini vermektedir. Börçigin boyundan (Cahun 2020: 156) Yesügey Bahadır'ın bir oğlu doğmuş, kısa bir süre önce Tatarlara karşı kazandığı zafer sırasında büyük bir komutan olan Temuçin Üge'yi öldürmesinin anısına oğluna bu adı vermek istemiştir. Temuçin (veya Timuçin) adındaki çocuğun 1155, 1162 ve 1167 yılında doğduğuna dair alan uzmanları arasında kesinleştirilememiş bir tarih tartışması bulunmaktadır.

Babası Yesügey, Tayciutlar arasında itibarı olan Börçigin boyunun Kiyat kolunun mensubu ve iyi bir asker olarak kabul edilen değerli liderlerinden biridir. Annesi Höelün adındaki kadın bir süre önce Merkitlerin önde gelen isimlerinden birinin eşiyken babası tarafından kaçırılmış ve ilk çocuk olarak Temuçin'i doğurmuştur (Allsen 2008: 321-413). Timuçin babasının durumunun iyi olması ve toplum içindeki otoritesi sebebiyle, 9 yaşına

kadar mutlu bir çocukluk dönemi geçirdiği düşünülmektedir. Moğol geleneklerine göre, itibarlı boylardan kız almak ve akrabalık yoluyla askeri ittifakları sağlamlaştırmak, önemli bir döngü olarak kabul edilirdi. Başka bir boydan kız istemek için yolculuk yaparken Kongrat boyunun lideri Day Secen ile karşılaşacak ve kendi evinde misafir olmalarını teklif edince, onu kırmamış o da kızını ilerde *Cengiz Han* olacak kişiye vermek istemiştir (Cahun 2020: 159).

Bu teklif, Yesügey Bahadır'ı mutlu etmiş Moğol geleneğinde olduğu üzere oğlunu gelini olacak Börte'nin yanında bırakarak geri dönmüştür. Yolda Tatarlarla karşılaşmış, ikram ettikleri içeceğin içine zehir kattıkları için otağının bulunduğu yere döndükten kısa bir süre sonra ölmüştür. Babasının ölüm haberini alır almaz topraklarına geri dönmüştür, daha sonra Temuçin kendi boyu olan Tayciutlar tarafından düzenlenen saldırı sırasında esir alınmıştır. Esaretten kurtuluşu memnuniyetle karşılanan ve evlenme izni verilen Timuçin eşiyile annesinin yanına geri dönmüştür (Kinayatlı 2001: 4). Bir süre sonra kayınbabasının hediye ettiği değerli kürkü Kereyit hanı Tuğrul'a sunmak ve babası ile olan dostluğunu pekiştirmek için yola koyulmuştur. Kereyit hanı onu memnuniyetle kabul etmiş ve baba dostu olarak her türlü yardımda bulunacağını, babasının da kendisine yardım ettiğini söylemiştir.

Ailesinin yanına döndükten kısa süre sonra, eski düşmanları olan Merkitler, babası Yesügey'in yaptıklarının intikamını almak için saldırıya geçmişlerdir. Temuçin ve ailesi kaçmayı başarmasına rağmen hizmetçisi ile Börte esir alınmıştır. Kereyit hanına giderek yardım istemiş, talebi kabul görmüş, Cacirat boyundan eski dostu olan Camuka ve Uryanhaylı Celme'ye de haber vererek, sefer hazırlığına başlamıştır (Cahun 2020: 161). Börte kurtarılarak geri dönülmüştür. İlk çocuklarına Cuci, ikincisine Çağatay, üçüncüsüne Ögeday ve dördüncüsüne Tulu (veya Tuluy) adını vermişlerdir. Kulkan adında başka bir çocuktan daha bahsedilmektedir. Moğolların sosyal yapıları içinde yer alan klanların ve ailelerin, hayatta kalma şansları oluşturdukları sağlam ittifaklara bağlıydı, aksi takdirde güneşin doğduğu yeni bir sabah her şeylerini kaybettikleri kara bir güne de dönebilirdi (Cahun 2020: 157). Cengiz, andası yani kan kardeşi Camuka ile olan anlaşmazlığı sebebiyle bir süre sonra ittifaktan ayrılmak zorunda kalmıştır. İki komutanın aynı ittifak içinde bütün Moğolistan'ı bir birlik altında toplaması imkânsızdı, her ikisi de karakteristik lider özellikleri taşımaktadır. Hangi boyun, kimlerin, nerede ve kimin yanında yer alacağını görmek açısından da iyi bir fırsat doğmuştur. Çok sayıda önemli boy ve değerli komutan, Cengiz'i tercih etmiş, onu han olarak (1197 ittifakla üzerinde durulan tarihtir) seçmişlerdir.

Yapılan han seçimini kabul etmeyen Camuka ile Cengiz Han beklenildiği gibi karşı karşıya gelmiştir, vuku bulan çarpışmada eşit sayıda askeri birliği olan taraflardan savaşı kimin kazandığı anlaşılammıştır (Kinayatlı, 2001: 139). Aynı tarihlerde Timuçin'in Kereyit (Kinayatlı 2001: 10) hanı Tuğrul'la birlikte, ezeli düşmanı olan ve babasını öldüren Tatarlara ağır bir darbe indirdiği anlaşılmaktadır. Kereyitlerin desteğini alan Cengiz Han, Camuka'ya tekrar saldırmıştır, bu saldırı da boynundan ciddi bir şekilde yaralanmıştır (Cahun 2020: 167). Gün doğduğunda toparlanan Cengiz Han kendine gelmiştir, savaş yine sonuçlanmamıştır. Kısa bir süre sonra Moğolistan'ın en büyük boylarından biri olan Naymanlara saldırılmış, Kereyitlerle birlikte hareket eden Tayciutlar büyük bir zafer kazanarak, çok sayıda esir ve ganimet elde etmiştir (Cahun 2020: 166).

Savaş çok acımasızca olmuş, Cengiz Han'ın oğlu Ögedey'de ağır yaralanmıştır. Savaş, nihai bir zaferle sonuçlanmamıştır. Askerlerinin büyük kısmını kaybeden Cengiz Han, eşinin boyu olan Kongratların kendisine katılmasını istemiş, onlar da bu teklifi kabul etmişlerdir (Cahun 2020: 171). Cengiz Han, Moğol uluslarına Kereyitlerin (Gumilyev 2003: 119) Ani baskın karşısında başarısız olan Tuğrul Han oğlu Küçlülle (Küçlügle) birlikte kaçmıştır. Moğollar kısa bir süre sonra Naymanlara saldırmış, Camuka Naymanlarla ittifak yaparak Cengiz Han'ın bütün Moğolistan'ı ele geçirmesini engellemeye çalışmıştır

Büyük Moğol ve Çağatay Sikkelerinin Tipolojik Özellikleri

(Kinayatlı 2001: 71). Nihai çarpışmaya girmek istemeyen Naymanlar, gerilla taktikleri kullanarak Ulan Bator'un yüksek kısımlarındaki hâkim mevkiilerden Moğollara saldırmaya başlamışlardır. Uzun süren mücadeleden sonra teker teker öldürülmüşlerdir. 1204 yılında kaçanlara da ulaşılmıştır, esir alınarak getirilen Camuka'da Moğol geleneklerine göre beli kırılarak soylu bir şekilde öldürülmüştür.

1206 yılında Büyük Kurultayı düzenledikten sonra, Güney Sibirya'yı ele geçirmek için askerler sevk edilmiştir. Cuci'nin (el Cüzcani 2020: 135) komutası altındaki Moğol ordusu, Yenisey-Kem sahasındaki Kırgızlara 1217 yılında saldırmak istemiş ama barış için elçi gönderilince bunu memnuniyetle karşılayarak, Kırgızlarla Tümetlere dokunulmadan diğer bölgelere doğru sefere devam edilmiştir. Uygurlar ve Öngütleri de yanlarına alan Moğollar, artık bütün Asya'ya sefer düzenleyebilecek donanımına sahip olmuşlardır (Kinayatlı 2001: 192). Moğollar, Tangutlara saldırarak büyük bir zafer (1206-1211) kazanmışlardır. Bu başarılarından sonra, İpek Yolunun kontrolünü sağlamak kolaylaşmıştır. Moğol ordusu, Kuzey Çin'e 1214 yılında yönelirken, Cengiz Han Cebe'yi Mançurya'yı ele geçirmek üzere göndermiştir. 1217 yılında Nayman hanının oğlu Küçlüg'ün yeniden harekete geçtiği ve Karakitaylara damat olarak büyük bir askeri güç topladığını öğrenen Cengiz Han, Cebe'yi onun üzerine göndermiştir. Kaçan Küçlüg, Pamirleri aşmaya çalışırken Sarı Göl bölgesinde yakalanarak öldürülmüştür (Cahun 2020: 176).

Moğol hanı, büyük bir düşmanını daha ortadan kaldırmış, İpek Yolu üzerindeki engelleri teker teker temizlemeye başlamıştır (Kalan 2015: 93-106). Bu yol üzerindeki ticaretin, Çin'e nasıl büyük bir zenginlik kazandırdığını bildiği için, bütün yolların kavşak noktalarını ve bu ticaretin kontrolünü eline geçirmek istemiştir. Harezm bölgesine gönderdiği tüccarların vali tarafından öldürülmesi (Üstündağ 2018: 35) ise Otrar'ı ve bölgeyi tamamen almak için ona büyük bir fırsat tanımıştır (Barthold 1977: 61). 1219 yılında düzenlenen seferle, Maveraünnehir bölgesi tamamen ele geçirilmiş, Harezmşahlar, Moğol ordusu karşısında ağır yenilgiler almışlardır (Ebü'l Ferec 2011: 9). Cebe ve Sübetay, 1222 yılında batıya Kıpçakların ve Slavların oldukları toprakları ele geçirmek için gönderilmişlerdir (Ataöv 1969: 2-3). Başarılı bir şekilde yağma ve işgallerini tamamladıktan sonra, 1224 yılında İrtiş Vadisi'nde bulunan Cengiz Han'a katılmışlardır. 1227 yılında ağustos ayının on sekizinde hastalanan Cengiz Han, oğlu Ögedey ve Tulu'yu çağırıştır. Cuci kendisi hayattayken ölmüş, Çağatay ise seferde olduğu için gelememiştir.

Büyük Moğol İmparatorluğu ve Yayılımı

Cengiz Han, Moğol tarihinde ülkesini birlik altında toplamayı başaran bir liderdir. Onu, diğer Moğol hanlarından farklı kılan özellikleri vardır. Toplumunu çok iyi tanıyan, değer yargılarını bilen, nelerin değişim getireceğini ve halk arasında bütünleşmeyi sağlayacağını analiz edebilen bir dehadır. Askeri yeteneklerinin yanı sıra idari becerileri ve sosyolojik sentezleri, içinde yaşadığı toplumu çok iyi tanıdığını göstermektedir.

Moğolların askeri vuruş gücü, Türk boylarının batıya doğru akın akın kaymasına sebebiyet verecek bu da bazı şehirlerin ve bölgelerin demografik açıdan değişimine neden olacaktır. İran menşeli şehirler, binlerce yıldır sahip oldukları hâkimiyeti kaybedecek, şehirlerin sevk ve idaresini askeri güce sahip olan yeni istilacı yöneticilere bırakmak zorunda kalacaklardır. Moğollar, yayılmacı, hızlı ve orantısız güçle saldırı özelliklerine sahip, oldukları için durdurulamamıştır. Moğollar, diğer halklara göre ilkel bir kavim olarak kabul edilse de aslında tarihin gördüğü en sistematik askeri seferleri düzenleyen halklardan biridir. Cengiz Han'ın ölümünden önce (Cahun 2020: 229) tahta geçecek kişi olarak *Ögeday* belirlenmiştir (Sümer 2022: 1). Kurultay yapılmış ve seçimle Ögeday, 1229 yılında Moğolların hanı olmuştur. Bu dönemde İran'a Kore'ye ve Çin'e saldırılar devam ettirilmiştir. Kardeşi Tulu, 1232 yılında eceliyle ölmüştür.

1235 yılında alınan kararla, Moğolların başkenti olarak Karakorum şehri inşa edilmiştir (Kinayatlı 2001: 23). 1234 yılında Song Hanedanlığına saldırılar düzenlenerek, birçok şehri ele geçirilmiş (Cahun 2020: 147) fakat sonra toparlanan Çin, bazı şehirleri Moğollardan geri almıştır. 1241 yılında Orta Avrupa'nın içlerine kadar girmişlerdir, bu yılın içinde hanları Ögedey'in ölüm haberi gelmiştir. Tahta *Küyük (Güyük)* geçirilmiş ve Çağatay onu desteklemiştir. Aynı dönemde Anadolu'ya seferler düzenlenirken, 1248 yılında beklenmedik bir şekilde ölmüştür. Yapılan seçimden sonra *Mönge*, Moğol hanı olarak tahta geçmiştir. Cuci ulusunun başında bulunan Batu, hanlık seçiminde *Mönge*'yi desteklemiştir (Dayı 2020: 69). 1258 yılında Çin'e girerek birçok önemli şehri almış fakat bu seferi tamamlayamadan 1259 yılında hastalanarak ölmüştür (Cosmo 2022: 88).

Arık Buga, 1259-1264 yılları arasında Moğolların hanı olmayı başarmış ama sürekli olarak yaşanan taht mücadeleleri, Moğol ulusunu parçalamıştır. Kubilay, onun hanlığını o ise Kubilay'ı tanımamıştır, mücadeleyi Kubilay kazansa da tahti ele geçirme girişimleri son bulmamıştır. 1253 yılında kardeşi Hülagü'yü İran'a vali olarak atamış, o da Ermeni ve Gürcü krallıklarını hâkimiyet altına alarak, (Usta 2022: 69) Irak'a sefer düzenlemiştir (Dashdondong 2011: 43). Bağdat'ı ele geçirip akabinde Suriye'ye yönelmiş ve Mısır'a saldırmıştır ama karşılarına Memlûklü orduları çıkınca Ayn Calut'ta bunu başaramamıştır (Ayaz 2015: 35). Belirtilen dönemde, Moğolistan ve Çin'de Kubilay Han hâkimiyetini sürdürmektedir. Artık Moğol Devleti parçalara bölünmüştür. Altın Orda, (Biran 1997: 63) Çağatay Ulusu, İlhanlar ve Yuan Devleti'nin kurucusu olan Kubilay Han, dört parça halinde kendi ülkelerini yönetmektedir (Roux 2006: 306).

Moğollar, zamanla ticaret yollarını kontrol altına almış, önceleri tarım alanlarını hayvancılık için otlaklara dönüştürürken, sonradan bunun büyük bir hata olduğunu görmüş ve tarım alanlarına dokunmamışlardır. Kervanlardan alınan verginin devlet hazinesi için önemini kavradıklarından, ticaretin yapılması için her türlü imkânı seferber etmiş, tarım yapan toplumların gündelik hayatlarına asla müdahalede bulunmamışlardır. Üretim fazlası ürünlerin satılması, her türlü emtianın uzak pazarlara gönderilmesi, kervanlardan alınan vergiler, konaklama merkezi olan kervansaraylardan elde edilen kazanç, bölge halkına büyük bir zenginlik getirmiştir. Bu sermaye ise eğitime, mimariye, sanata, musikiye ve güçlü ordulara harcanmaya başlamıştır. Moğolların ticarete parayı kullanmaya başlamaları, oldukça erken dönemlere kadar uzanmaktadır. Fakat bu paralar ilk dönemlerde Han Hanedanlığına ait olan sikkelerin (*Sikke I*) kullanımı şeklindedir.

[Zeno:19428/267670](https://doi.org/10.1501/zeno19428267670)

Büyük Moğol ve Çağatay Sikkelerinin Tipolojik Özellikleri

Sikke 1. Ç.:24.3 mm, A.:1.3256 gr. AE. RR. Çju.

M.Ö.118 yılından M.S.621 yılına kadar tedavülde kalmıştır. Erken dönem Doğu Han Hanedanlığı'na (25-220) aittir. Bu sikke, alan uzmanlarına göre (Nijigaoka) darbedilen erken tipler arasında yer almaktadır. 5 çju/zhu değerindedir. Han Hanedanlığı, M.Ö.226- M.S.221 yılları arasında hüküm sürmüştür. Ortada yer alan çjudur.

Sui, Tang, Song ve Liao hanedanları döneminde de aynı paralar, dış ticarete tedavüldedir. Halk para kullanmamakta, metal paralar ticaretle uğraşan kişiler arasında değişim değeri olarak alınıp verilmektedir. Moğolların özellikle Tang Hanedanlığının son (907) dönemlerinde, Çin'le daha sıkı temasa geçtiği anlaşılmaktadır (Sikke 2,3).

[Zeno:33962/267671/124347/267674](https://zenodo.org/record/33962/267671/124347/267674)

Sikke 2. Ç.:24 mm, A.:3.9426 gr.AE/AR.RRR.Wen. **Sikke 3.** Ç.:24.7 mm, A.:3.5147 gr.AE.R.Wen.

İmparator Kai Yuan Tong Bao (618-907) dönemine aittir. Çok nadir görülen sikkeler arasında olan bu örnek bronz-gümüştür, metali ve özellikleri ile diğerlerinden

ayrılır. Gümüşle parlatılmış bronzda olabilir. Sikkenin bronz üzerine gümüş kaplama örnekleri de vardır. Tang Hanedanlığı (618-907) yılları arasında hüküm sürmüştür.

Kai Yuan Tong Bao (621-713) dönemine aittir, Tip III olarak bilinir, 732-762 yılları arasında tedavülde yer alan örneklere benzemektedir. Sikke, geç dönem örneğidir, 845-907 yıllarına aittir. Kamışev, K-2 olarak tanımlayıp 660'dan itibaren kullanılmaya başlandığını belirtmektedir (Kamışev 2002: 85). Tang Sülalesi (618-907) yılları arasında hüküm sürmüştür.

Orta Asya ve Moğolistan bu dönemde oldukça canlı bir ticari hayata sahiptir, İpek Yolu ve Baharat Yolu, Kuzey Yolu ile ağ oluşturduğu için, tüccarlar yüksek oranlarda kâr elde etmektedir. Yolların güvenliğinin sağlanmış olması, menzillerde kervansaray ve hanların inşa edilmesi, güvenliğin İpek yolu birlikleri tarafından tesis edilmesi, yerleşik ya da konargöçer halka elindeki her türlü ürünü satabilme imkânı tanımıştır. Harabelerde, mezarlarda, hanlarda ve kalelerde ele geçirilen külçe gümüşlerin çokluğu sikke kullanımının eski dönemdeki gibi büyük külçe gümüşlerle alışverişlerin yapılmaya devam ettiğini ortaya koymaktadır. Karakitay halkıyla yaşanan temasın yanı sıra Müslüman olan halklarla da ticaret yapılmaya başlanmıştır (*Sikke 4*).

Zeno:128160/277117?

لا اله الا الله وحده لا شريك له سعد محمد رسول الله

Sikke 4. Ç.:18.5 mm, A.:1.9511 gr. AR. RRRR. Dirhem.

Ön yüzünde lâ ilâhe illallâhu vahdehu lâ şerike leh, arka yüzünde Saad (Yelü Dashi'nin İslami adı olabilir ?), Muhammed resûlallah ve havalanmak üzere hareket eden kartal, Arapça yazıların içinde stilize edilmiştir. Karakitaylara ait olduğu düşünülmektedir.

Halife el-Muktefi döneminde görülen H.530-555/M.1135-60 tarihli gümüş kaplama dirhemlerden olabilir. Üst kısımda Uygurca satırlar mevcuttur. İlhanlı sikkelerine benzer özellikler göstermektedir, hanı ve dönemi tam olarak tespit edilememiştir.

Zamanla askeri gücünü kaybeden Karakitaylar, yerli halkın arasında azınlıkta kaldılar, Cengiz Han'ın önünden kaçan Nayman Hanı Küçlüg, (D'ohsson 2008: 53) Karakitay ülkesine gelerek Gürhan Che lu ku ile anlaşarak, kızı ile siyasi bir evlilik yaptı (Roux 2001: 172-3). Daha sonra Harzemsâhlarla mücadele eden Karakitaylar yenilgiye

Büyük Moğol ve Çağatay Sikkelerinin Tipolojik Özellikleri

uğradılar, damadının da ihaneti ile Naymanlar, Karakitay Gürhanı'nı esir alarak, (Kazvini 2018: 327) 1211 yılında devletin hâkimiyetine son verdiler, böylece Karakitay Devleti tarih sahnesinden silindi (Biran, 2005: 101). Karakitayların boybirliği içerisinde Merkitler de yer almışlardır (Kinayatulı 2001: 99).

Karakitay sikkeleri, Büyük Moğol sikkeleri ile karşılaştırıldığında bu döneme ait örnekler arasında bilinen en kötü (Özgen darblılar hariç tutulmalıdır, bunlar da Karahanlı taklidi sikkelerdir) tipler şeklinde kabul görmektedir (Belyayaev 2012: 128-143). Sikkelerin bazıları fels-bakır iken bazı sikkeler de altı bakır üstü gümüş kaplama olarak kullanılmıştır. Halkın yüksek ayarlı Karahanlı ve Harezmsâh sikkelerini ticari faaliyetlerinde kullanıyor olmaları sebebiyle Karakitay sikkelerinin kabulü için gümüş kaplama yoluna gidildiği anlaşılmaktadır. Özellikle Karakitay hanlarının Müslüman halka yaptıkları zulümlerin (Taneri 2019: 35) hangi boyutta olduğu düşünüldüğünde sahte-kaplama paralara tüccarların ne kadar karşı koyabilecekleri tartışma konusudur. Sikkelerin yazı stilleri çok kötü ve siliktir. Arapça yazıların üzerinde başka bir satır Saad (Yelü Daşı'nın İslâmî adı olabilir) (Sarc Auction: 40775936) kelimesi yer almaktadır.

Kırgızistan'da Burana bölgesinde, Krasnaya Reçka ve Çü (Çuy) Vadisi'nde, Kazakistan'da Merke-Talas sahasında bulunan bu sikkeler, ince bir kaplama olduğu için temizlenirken altındaki bakır tamamen açığa çıkmakta ve yazılar silinmektedir. Halife el-Müktefi ve Halife el-Müsterşid Billah'ın adı, Karakitay sikkelerinde zikredilmiştir. Karakitay sikkelerinde yer alan halife adlarının halifeden izin alınarak mı yoksa alınmadan mı yazıldığı konusunda tam bir netlik bulunmamaktadır. Abbasî halifesinin Karakitay Devleti'ni tanıyıp tanımadığı konusu, tam olarak açıklığa kavuşturulmuş değildir. Müslümanların kullandıkları paraların değerli metallere kesilmesi, altın ve gümüş değeri taşıyan dinar ve dirhemlerin kullanımını yaygın hale getirecektir. Bakır-bronz paralar ise ülke içinde iç ticarete kullanılmakta, dış pazarlarda değişim değeri bulunmamaktadır.

Moğollar birçok ülkeyi ele geçirdikten sonra Müslümanlar, Slavlar, Gürcüler ve Ermenilerle karşılaşmaları sebebiyle (Oktay 2022: 66-8) bölge halklarının sikkelerini kullanma mecburiyeti duyacaklardır. Kestirilen sikkelere ele geçirdikleri ülkelerin dillerinde, Arapça, Farsça, Slavca, Çince, Gürcüce, Ermenice ya da Uygurca hanlarının adlarını yazdıracaklardır (Subaşı 2015: 62). Bazen sikkelerin bir yüzünde o ülkenin dili, diğer yüzünde ise Uygur alfabesini mecburi tutacak ve çift dilli halkların bu şekilde ticaret yapmalarını sağlayacaklardır. Başka bir yöntem ise, darbedilen bütün paraların toplanıp üzerlerine konturmarklarla han adları vurularak, piyasaya sürülmesidir. Sikkelerin tamamının Arapça, Farsça, Uygurca, Gürcüce, Ermenice ya da Çince olduğu durumlarda bazen Uygur bazen Arap bazen de Çin alfabesi ile han ya da valinin adı sikkelere nakşedilecektir. Moğolların ilk dönemde darbettirdikleri sikkeler, oldukça kaba (*Sikke 5*), şekilsiz, kötü madenden kesilmiş, özensiz işçiliğe sahip örneklerdir.

[Zeno:29122/126684/268011/SA:44-645](https://zenodo.org/record/29122/126684/268011/SA:44-645)

عدل خان

Sikke 5. Ç.:18 mm, A.:2.0436 gr. AE. RRR. Fels.

Ön tarafında “adil”, arka tarafında “han”, “han-ı âdil” yazılıdır. Darb yeri belli değildir. Anonim Moğol sikkesidir, kime ait olduğu bilinmemektedir. Oldukça nadir görülen bir sikkedir. Kırgızistan’da Talas Vadisi’nde Selci yerleşiminde bulunmuştur (SA: 44-465). Ortada yer alan felstir.

Döneminin tekniği göz önünde tutulduğunda, ilkel kültür düzeyine sahip olan ve ticaretten anlamayan bir halkın, yerleşikler gibi estetik zevke sahip olmalarını beklemek haksızlık olur. Şehir hayatını zamanla öğrenen yönetici askeri sınıf, kültürel olarak değişim yaşayacak, bölge dillerini öğrenecek ve zamanın gereğini yerine getirerek, halkın talebine göre daha kaliteli sikkeler (Sikke 6,7,8,9) kestirmeye başlayacaktır.

[Zeno:32141/75750/48674](#)

لا اله الا الله محمد رسول الله مسعود الخارزمي كاشغار

Sikke 6. Ç.:29 mm, A.:4.5342 gr. AE. RRR. Fels.

Ön yüzünde lâ ilâhe illallâh, Muhammed resûlallah, arka yüzünde Mesud el-Harezmi, duribe Kaşgar yazılıdır. Ulu Moğollar’dan Mesud Harezmi’ye aittir. Mesud Bek-Beğ döneminde, Kaşgar’da darbedilmiş ve H.605-660/M.1208-1262 yılları arasında tedavülde olan bir sikkedir. Kırgızistan’ın Oş ve Celalabad şehirlerinde bulunmuştur (Tübingen: 542-544). Ortada yer alan sikkedir.

[Zeno:32141/75750/45936](#)

Büyük Moğol ve Çağatay Sikkelerinin Tipolojik Özellikleri

Sikke 7. Ç.:29 mm, A.:6.7177 gr. AE. RRR. Fels.
Ortada yer alan sikkedir.
[Zeno:32141/75750/44504](#)

Sikke 8. Ç.:29 mm, A.:4.0496 gr. AE. RRR. Fels.
Ortada yer alan sikkedir.
[Zeno:32141/75750](#)

Sikke 9. Ç.:29 mm, A.:6.2495 gr. AE. RRR. Fels.
Ortada yer alan sikkedir.

Ayarı yüksek, işçiliği iyi, kompozisyonu düzgün olan sikkeler (*Sikke 10*), Moğolların son dönemlerinde görülecektir (Lane-Poole 1881: 3-8). Ustaların başka ülkelerden getirilmesi, merkezi şehirlerde kesilen paraların diğer şehirlere dağıtılması gibi uygulamalar, (Kalkan 2022: 85) her geçen yıl mali açıdan toparlanmayı da beraberinde getirecektir.

Zeno:136987 ?

منكو خان لا اله الا الله محمد رسول الله الناصر لدين الله
الامام الأعظم الناصر لدين الله

Sikke 10. Ç.:40 mm, A.:6.0347 gr. AE. RR. Dirhem.

Gümüş kaplama olan sikkenin üzerinde Mengü Han, lâ ilâhe illallâh, Muhammed resûlallah, en-Nasır Lidinallah, diğer tarafında ise el-Îmâmu'l a'zam en-Nasır Lidinallah yazılıdır (Petrov 2003: 11). Mengü (Mönke) Han'a H. 649-658/M.1251-1260 yıllarına ait sikkenin darb tarihi H.646-663 ? kesin olarak belli değildir. Otrar şehrinde darbedilmiştir (Petrov 2014: 84,212). Kazakistan'ın Taraz şehrinde bulunmuştur. Ortada yer alan sikkedir.

Farklı bölgelerde 5-6 gr'a kadar dinar, 5-6 gr'a kadar dirhem, 10 gr'a kadar bakır ve bronz felsler kestirilmiştir. Moğollara ait sikkelerin daha sonra ustalar tarafından geliştirildiği, ardılları olan İlhanların, Çağatayların, Altınordalıların ve Yuanların sanat eseri şeklinde kabul edilebilecek kadar güzel örnekler kestirdikleri de görülecektir (Nyamaa 2005: 101).

Büyük Moğol ve Çağatay Sikkelerinin Tipolojik Özellikleri

Çağatay Sülalesi ve Hâkimiyet Mücadelesi

Cengiz Han'ın ölümünden sonra babalarının vasiyeti ve kardeşlerin ittifakıyla Ögeday tahta geçirilmiştir. Ögeday üçüncü çocuktur, abileri Cuci, Cengiz Han hayattayken ölmüştür. Ögeday liderlik yeteneği ve askeri özellikleri ile ön plana çıkmıştır. Çağatay ise iyi bir asker olmasına rağmen (Genceli 2018: 34) sert mizaçlıdır. Abisi Cuci ile olan sert tartışmaları sebebiyle yöneticilik özelliklerinin zayıf olduğunun görülmesinden dolayı, hanlık onun hakkı olduğu halde üçüncü kardeşi Ögeday tahta çıkarılmıştır (Roux, 2001: 177). Çağatay babasının vasiyetinin bulunması ve kardeşinin kendinden daha iyi yöneticilik nitelikleri taşıyor olması sebebiyle, kardeşini desteklemek zorunda kalmıştır (Karayev 1995: 17). Sol elini tutan amcası Temüğe, sağ elini tutan kardeşi Çağatay ve kemerini takan küçük kardeşi Tuluy (Cahun 2020: 226) tarafından tahta oturtulmuştur (Roux 2001: 253). Ögeday Kağan (1227-1241) döneminde Moğol İmparatorluğu ulaşabileceği tabi sınırlara kadar genişlemiştir (Cosmo 2022: 79).

Cengiz Han ölmeden ele geçirdiği toprakları, oğulları arasında paylaştırmıştır. Bu taksimattan Çağatay'a Türkistan toprakları pay olarak düşmüştür (Roux 2001: 252). Çağatay ülkesinin hudutları doğuda Beşbalık bölgesini içine alacak şekilde başlıyor, batıda Ceyhun (Amu Derya) Irmağına kadar uzanıyordu. Kuzeyde ise İli Havzası ve Yedisu bölgesine kadar ulaşıyordu (Kafalı 2005: 39). Çağatay Ulusu (Hanlığı) aslında merkeze bağlı olan bir konuma sahipti, merkezden atanan mali sorumlu-bölge valisi, Türkistan şehirlerinden vergileri toplar ve Karakorum şehrinde oturan hana gönderirdi (Ebü'l Ferec 2011: 6-7). Sadece ülkenin idari tasarrufu *Çağatay Han*'a (1227-1242) verilmiştir, bölgeyi sevk ve idare edip, düzenlenecek askeri seferleri kararlaştırmıştır (Vernadsky 2007: 47).

İlkbahar ve yaz aylarında İli Irmağı havzasında Almalık şehrine yakın bir mahal olan Kuyas'ta, sonbahar ve kış aylarında ise İli Irmağının Yedisu Havzası'na ulaştığı noktada, Kayalık şehrine yakın bir yerde bulunurdu (Kafalı 34). Şehirlerin yönetimi sırasında çıkan Tarabi İsyanı (1238-9) sebebiyle Mahmut Yalavaç ile arası bozulunca valiyi görevden almıştır (Cahun 2020: 191). Ögeday Han'a durum bildirilince abisini kırmadan valiyi görevden alarak Çin'e görevlendirip, zarif bir şekilde bu görevlendirmenin hanlık görevlendirmesi olduğunu bildirerek, yerine yeni vali atamıştır (Rubruk 2001: 45-6). Moğol kanunları, Müslümanlar için azap haline dönüşmeye başlamış, akarsulara girilememiş ve kurbanlar İslami usullere göre kesilememiştir (Roux 2001: 272). Çağatay Han'ın sekiz oğlu vardır, eşlerinden en önemlisi Kongrat boyundan almış olduğu Yisülün Hatun'dur. Çağatay Han'ın ölümünden sonra en küçük oğlu olan *Kara Hülagü Han* (1242-1246) tarihleri arasında (Cosmo 2022: 103) hanedanlık tahtına oturtulacaktır (Roux 2001: 304). Ögeday Han'ın ölmüş olması ve yerine eşinin bakıyor olması sebebiyle, Kiyük-Güyük büyük han seçilene kadar hâkimiyetini sürdürmüştür (Vernadsky 2007: 79). Kiyük tahta çıkar çıkmaz hanı değiştirerek *Yisun Münge*'yi (1246-1251) Çağatay hanı olarak atamıştır (Roux 2001: 314).

Bu hanın atanmasının asıl sebebi, merkezi zor durumda bırakacak birinin han olmaması içindir. Yisun Münge sürekli sarhoş gezer, devlet işleri ile uğraşmazdı bütün işleri başhatunu olan Tayşi Hatun yürütürdü. Kiyük'ün ölümü üzerine, kurultayda Mönge büyük han olarak seçildi (Galstyan 2005: 127-131). Tekrar Kara Hülagü Han, Çağatay hanı olarak atandı ama yolda gelirken eceliyle öldü (Vernadsky 2007: 81). Ülkelerine ulaşan askeri birlikler, Yisun Mengü ve Ögeday Ulusu'ndan birçok kişiyi hana suikast düzenleme ithamıyla öldürüldüler (Vernadsky 2007, 89). Bu darbe, Ögeday ve Çağatay Ulusunun gücünü kırmak ve merkezi kağanlığa bağlılıklarını sağlamak için bilinçli şekilde gerçekleştirilen bir katliamdır (Cosmo 2022: 80). Aynı dönemde görevlendirilen Türkistan valileri, şehirlere ait vergileri Karakorum şehrine düzenli olarak göndermişlerdir (Omorov 2008: 191).

İki hanedana ait aile mensuplarının öldürülmesi ve tahta geçecek adayların küçük olması sebebiyle Kara Hülâgü Han'ın eşi *Organa Hatun* (1251-1261) tarihleri arasında ülkeyi oğlu Mübarek Şah adına naibe olarak yönetmiştir (Cosmo 2022: 104). 1259 yılında Möngge Han ölünce taht için mücadeleye girişen Arık Buga (1259-1264) ile Kubilay, Çağatay Hanlığının başına farklı kişiler atamışlardır. Arık Buga'nın desteklediği *Algu Han* (1261-1266) tahta geçirilmiştir (Kamalov 2003: 22). Tahta geçtikten kısa bir süre sonra Kubilay (Vernadsky 2007: 94) ile Arık Buga arasındaki mücadele bütün hızıyla sürerken, ihanet ederek Kubilay'ı destekleme kararı almıştır (Cosmo 2022: 105).

Arık Buga, 1262 yılında hızla Algu üzerine yürüterek çatışmaya girişmiş, iki kez yenilmiş, üçüncü de ise başarılı bir şekilde Çağatay ordularını yenilgiye uğratmıştır (Genceli 2018: 146). Bu çarpışmaları fırsat bilen Altınorda hanı Batu, 1251 yılında Harezm ve Otrar bölgesini ele geçirmiştir. Daha sonra buralar geri alınmış ve Afganistan üzerine de başarılı seferler düzenlenmiştir. 1266 yılında Algu Han'ın ölümü üzerine tahta *Mübarekşah Han* (1266 yılında altı ay süreyle) geçmiştir (Cosmo 2022: 106). Çağatay hanları içinde İslamiyet'i kabul eden ilk handır. Mesut Yalavaç'ın genel vali olduğu dönemde, mali işler başarılı bir şekilde yürütülmüştür. Kubilay Han, taht değişikliğine razı olmayınca yönetime geçmesi için Yisun Tuva'nın oğlu Barak Han gönderilmiştir. Vuku bulan askeri mücadelede Barak, Mübarekşah'ı ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Amcasına itaat eden Mübarekşah, *Barak Han*'ın (1266-1271) tahta geçmesini kabul etmiştir.

1264 yılında Barak Han'ın hâkimiyetini tanıyan Mübarekşah kendisi için uygun görülen görevleri kabul etmiştir. Tahta geçer geçmez sadece Kaydu'ya değil, İlhanlı Abaka ve Yuan Hanedanının kurucusu Kubilay'a karşı da önlemler almaya başlamıştır (Cosmo 2022: 91). Merkezi hanlık, Ögeday ve Çağatay Ulusunun bağımsızlığını ilan etmesini istememesi ve bu ülkelerden gelen mali kaynakların azalması tehlikesini göz önünde tutarak, sürekli bir baskı uygulamıştır. Bu baskıya dayanamayan Ögeday ve Çağatay Ulusu, 1269 yılında Talas şehri yakınlarında bir araya gelerek kurultay yapmıştır. Kaydu'nun (*Sikke 11*) başkanlığında toplanarak, yeni bir ittifak tesis etmişlerdir (Cahun 2020: 243). Türkistan valisi Mesut Yalavaç artık vergileri merkezdeki hana değil de Kaydu Han'a (1271-1301) vermektedir (Cosmo 2022: 103). Bu bir anlamda bağımsızlık ilanıdır ve büyük bir savaş kararı anlamına da gelmektedir.

Zeno:34910/268000

شاه عدل ضرب كنجہ سنہ ۶۷۷

Büyük Moğol ve Çağatay Sikkelerinin Tipolojik Özellikleri

Sikke 11. Ç.:21.5 mm, A.:1.8034 gr. AR. RR. Dirhem.

Ön tarafında Şâh Adil, sene H.677/M.1278-9, arka tarafında duribe Gence sene 677 yazılıdır. Şâh Adil ve Kaydu damgaları mevcuttur. Kaydu Han, H.662-701/M.1263-1302 yılları arasında hüküm sürmüştür. Ortada yer alan dirhemdir.

Bir süre Ögedeyler tarafından baskı altına alınmalarına rağmen kısa süre sonra özgürlük arayışına yönelmiş ve başarılı olmuşlardır (Cahun 2020: 244). İrtiş, İli ve Talas bölgesinde tutunmuş, Maverâünnehir ve Kaşgar ülkesinde, yerleşikler üzerinde hâkimiyet tesis etmişlerdi. Afganistan topraklarında bazı bölgeleri ele geçirmiş ve buralarda uzun süre kalmışlardır. Diğer Moğol ulusları gibi bunlar da zamanla Türkleşmiştir, Moğolca unutulmuş her yerde Türkçe konuşulmaya başlanmıştır (Roux 2001: 412). Kısa bir süre sonra Türkistan'ın hâkimiyeti için mücadele başlamış, İlhanlar ile Çağatay Ulusu arasında savaş çıkmıştır. Vuku bulan çarpışmada Abaka Han galip gelecek, Barak Han, Buhara şehrine geri dönerek, Kaydu'dan yardım isteyecektir. Bilerek yardım etmeyen Kaydu, Çağatay Ulusunu işgal etmek için bütün şartları olgunlaştırmaya çalışmaktadır. İlhanlar, Ceyhun Nehrini geçerek Çağatay topraklarını yağmalayacaktır, bunu fırsat bilen Kaydu müttefiki olduğu halde Çağatay topraklarını ele geçirecektir (Cosmo 2022: 94). Barak Han, kederinden 1271 yılında ölecektir.

Çağatay'ın dördüncü oğlu Sarban'ın oğlu *Nikbay Han* (1271-1274), Buhara'yı yağmalayan İlhanlara karşı koyacaktır. 1273 yılında verdiği mücadelenin sonunda Buhara'yı geri almış ancak üç yıl kadar hanlık yapabilmiştir. Çağatay'ın yedinci oğlu Kadat'ın oğlu *Buka Timur Han* (1274-1277) yönetimi ele geçirecektir. O da üç yıl kadar tahtta kalacak ve hastalanarak ölecektir. Yerine Barak'ın oğlu *Dua-Duva Han* (1277-1307) geçecektir (Roux 2001: 418). İlhanlı hakanı Abaka Han, 1273 yılında Buhara'yı istila etmiş ve bölgeyi yağmalamıştır. Kargaşanın sona ermesi ve Kaydu ile anlaşılması üzerine Dua Han döneminde (*Sikke 12, 13, 14*) şehir ancak geri alınabilmiştir (Cosmo 2022: 108).

[Zeno:159274/120057/268005](https://zenodo.org/record/159274/files/120057/268005)

الله لا اله الا الله محمد رسول الله مدينة الرجال بترمز

Sikke 12. Ç.:22 mm, A.:1.7803 gr. AR. RR. Dirhem.

Ön yüzünde Allah, kelime-i tevhid, arka yüzünde Medinetu'l Rical bi-Tirmiz yazılıdır. Darb tarihi yoktur. Anonim sikke olarak bilinir ve Duva damgalıdır. Duva, H.704-706/M.1304-1307 yılları arasında hüküm sürmüştür. Ortada yer alan dirhemdir.

[Zeno:30062/268010](https://zenodo.org/record/30062/files/268010)

ضرب بشاش سنة ٧٠٦

Sikke 13. Ç.:21.5 mm, A.:2.3094 gr. AE. RRR. Fels.

Ön yüzünde Duva damga, sene H.706/M.1306-7, arka yüzünde duribe bi-Şaş (Taşkent) yazılıdır. Anonim olarak kabul edilen Çağatay sikkelerindedir. Duva bin Barak damgasını taşımaktadır (Petrov 2014: 54-55). Sikke, H.706-730/M.1306-1330 yılları arasında kullanılmıştır. Ortada yer alan felstir.

Zeno:30063/268009

ضرب بشاش سنة ٧٠٦

Sikke 14. Ç.:21.5 mm, A.:1.3361 gr. AE. RRR. Habbah.

Ön yüzünde Duva damga, sene H.706/M.1306-7, arka yüzünde duribe bi-Şaş yazılıdır. Anonim olarak kabul edilen Çağatay sikkelerindedir. Duva bin Barak damgasını taşımaktadır (Petrov 2014: 54-55). Sikke, H.706-730/M.1306-1330 yılları arasında tedavüldeedir. Ortada yer alan habbahtır.

Büyük Moğol ve Çağatay Sikkelerinin Tipolojik Özellikleri

Duva Han dönemi, (Vernadsky 2007: 112) Çağatay Hanlığının en iyi dönemlerinden bir olarak kabul edilmektedir (Kamalov 2003: 76). Oldukça uzun bir süre tahtta kalması, Duva Han'a devleti derleyip toparlama imkânı vermiştir. İlhanların viraneye çevirdikleri şehirleri yeniden imara başlayacak ve bugün Özbekistan sınırları içinde kalan Andican şehrini inşa ettirecektir. Babası ölünce yerine Ebubekir Yalavaç, Kaydu'ya vergi toplamak amacıyla Türkistan valisi olmuştur. Kubilay Han'ın öldüğü 1294 yılına kadar, Kaydu ile Duva (*Sikke 15,16*) arasında ittifak sürdürülecek, ortak düşman ölünce, bu kez aralarında hâkimiyet mücadelesi başlayacaktır (Roux 2001: 419).

Zeno:47438/268002

الملك الأعظم ضرب المبالغ سنة ٦٨٩

Sikke 15. Ç.:24 mm, A.:1.8577 gr. AR. RR. Dirhem.

Ön tarafında el-melik el-a'zam, arka tarafında duribe Almalığ, sene H.68(?)9/M.1269-70 yazılıdır. Bazı alan uzmanları ise H.637/M.1239-40 olarak okumuşlardır. Kaydu ve Duva damgalıdır, anonim sikkedir ve dönemi tam olarak tespit edilememiştir (Petrov 2014: 225). Kaydu, H.662-701/M.1263-1302 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Yukarıda yer alan büyük tek dirhemdir.

Zeno:62800/268015

بلد طراز

Sikke 16. Ç.:21 mm, A.:1.8417 gr. AE. RRR. Fels.

Ön tarafında Duva ve Kaydu damgası, diğer tarafında Beled-i Taraz yazısı vardır. Darb tarihi belli değildir. Anonim olarak kabul edilen Çağatay felse, XIII. yüzyıla aittir. Ortada yer alan felstir.

Bu arada Kubilay'ın yerine geçen Olcaytu Timur Kağan, Kaydu'nun güçlenmesinin artık tehlikeli bir boyuta ulaştığını düşünerek saldırıya geçecektir. Uzun süren mücadelenin akabinde 1301 yılında Kaydu ölecektir (Cahun 2020: 258). Duva tarafsız kalmış, herhangi bir tarafın lehine savaşa dâhil olmamıştır. Kaydu'nun (Sikke 17,18,19) yerine Çapar, Ögeday Ulusu adına han olacak ve Duva'nın üzerine yönelmeye başlayacaktır.

[Zeno:39359/268003](#)

لا اله الا الله محمد رسول الله الامام الأعظم سمرقند سنة ٦٨٢

Sikke 17. Ç.:23.5 mm, A.:2.0436 gr. AR. RR. Dirhem.

Ön yüzünde kelime-i tevhîd, arka yüzünde el-İmâm el-a'zam, Semerkand, sene H.682-685-687/ M.1269-1289 yazılıdır. Anonim dirhemdir ve S damgalıdır, Kaydu Han,

Büyük Moğol ve Çağatay Sikkelerinin Tipolojik Özellikleri

H.662-701/ M.1263-1302 yılları arasında hüküm sürmüştür. Ortada yer alan dirhemdir.

Zeno:49405/268004

ضرب بطراز سنة ٦٩٠

Sikke 18. Ç.:23 mm, A.:1.9915 gr. AR. RRR. Dirhem.

Ön tarafında iki damga vardır, arka tarafında Duva damgası yer alır, duribe bi-Taraz, sene H.68X/M.128X yazılıdır. Anonim dirhemdir. H.690/M.1291 yılına kadar tedavülde. Kaydu, H.662-701/ M.1263-1302 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Duva, H.701-706/M.1301-1307 yılları arasında hüküm sürmüştür (Petrov 2014:225). Ortada yer alan dirhemdir.

SA:IOA:10-90/Zeno:283226/62798/268008

العادل الأعظم ضرب باوترار سنة ٦٨٠-٦٩٠

Sikke 19. Ç.:19.5 mm, A.:1.9286 gr. AE. RRR. Fels.

Ön yüzünde el-âdil el-a'zam, arka yüzünde duribe bi-Otrar yazılıdır, H.680-690/M.1281-91 yılları arasına tarihlenmektedir, Kaydu Han dönemine aittir (Sarc Auction:

542856). Otrar, S damga olarak bilinir. Anonim Çağatay sikkesidir. Hucend (Tacikistan sınırları içerisinde kalan Soğd ilinin merkezi olan şehirdir) darblı olanları da mevcuttur. Kaydu, H.662-701/M.1263-1302 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Ortada yer alan felstir.

Aynı tarihlerde Yuan Hanedanlığı, Çapar Han'a saldırmıştır. Çapar Han, Çağatay ülkesine saldırarak Semerkant ve Hocent şehirlerinde Duva ile çatışmaya girişmiş ve ağır bir yenilgi almıştır. Bunu fırsat bilen Olcaytu Timur Kağan, Ögeday Ulusunun topraklarını tarumar etmiştir. Ağır yenilgi alan Çapar Han, Duva Han'a sığınmış o da onu, Afganistan'da ele geçirdiği topraklara göndererek, muhafaza etmeye çalışmıştır. Bu mücadeleler sırasında Duva, ağır bir şekilde yaralanarak ölmüştür. Duva Han'ın ölümünden sonra çok sayıdaki oğlu arasından sıyrılan *Küncük Han* (1307-1308) tarihinde tahta çıkmayı başarmıştır (Cosmo 2022: 115). Kardeşler arasında çekişme sürerken Çapar Han, ani bir baskınla Küncük Han'ı ordasında katletmiştir. Çapar desteklediği *Taligu Han'ı* (1308-1309) tahta çıkarmıştır. Hâkimiyeti tesis için uğraşırken Duva'nın oğlu Kebek ordasını basarak Taligu'yu ve kaçan Çapar Han'ı yakalayarak katletmiştir.

Kebek, bu başarılarından sonra tahta geçmesi için abisi *İsen (Esen) Buka Han'ı* (1309-1319) Hint sınırındaki bölgeden getirterek tahta oturtturmuştur (Roux 2001: 420). Ülkeyi derleyip toparlayıp, dağılan boyları bir araya getirmek için çalışırken, Yuan Hanedanlığının hanı Buyantu Kağan, bir başka Çağatay şehzadesine yarlık vererek, ülkesine han olarak göndermiştir (Vernadsky 2007: 110). Doğu Türkistan'ın Kara Hoca bölgesine ulaşan Yasavur Oğlan'ı kuşatmak için harekete geçmişlerdir (Kamalov 2003: 88). İsen Buka ile erken karşılaşan şehzade hanı yenilgiye uğratmış fakat diğer yönden saldırıya geçen Kebek, Yasavur'a ağır kayıplar verdimiştir. Uzun süre Mavreaünnehir'de askeri mücadele devam etmiş, sonunda Kebek, onu İlhanlı ülkesine kaçırmayı başarmıştır. Abisi, 1319 yılında eceliyle ölmüştür (Cosmo 2022: 117). *Kebek Han* (1319-1326) tarihleri arasında ülkenin yönetiminde bulunmuştur. Askeri yetenekleri ile ulusunun gözünde değerli bir devlet adamı olan Kebek, aynı zamanda ülkesini ekonomik açıdan da toparlamayı başarmıştır. Ticarete önem vermiş, ilk kez sikke kestirerek Kebekî adlı paraları iç ve dış ticarete kullanmıştır. Kebek, imar faaliyetlerine de büyük önem vermiş, şehirleri toparlamaya çalışmış, Karşi adlı şehirde büyük bir han sarayı inşa ettirmiştir.

Çağataylar, artık tabii sınırlara ulaşmış ve askeri olarak ilerleyişleri durdurulmuştur (Roux 2001: 422-3). İslam dini, Çağatay Ulusunu sosyolojik açıdan etkilemiş ve devlet hayatı içinde önemli bir yere sahip olmaya başlamıştır. Dönemi, toparlanma çabasıyla geçmiştir. Ölümü üzerine, yerine Duva Han'ın oğlu *Elçigidey (İlçigiday) Han* (1326) olmuştur. Müslümanlığı kabul etmeyen, Budizm'e ve Hristiyanlığa büyük bir ilgi gösteren han, çok kısa süre tahta kalabilmiştir. Adına, Buhara ve Semarkand şehirlerinde para kestirdiği bulunan örneklerle kesinleşmiştir. Aynı yıl, tahta Duva Han'ın diğer oğlu *Alaaddin Tarmaşirin Han* (1326-1335) geçmiştir. Yönünü Afganistan ve Hindistan'a dönmüş ve bir başka Türk devleti olan Delhi Sultanlığına saldırılar düzenlemiştir (Roux 2001: 442). Afganistan bölgesinde yer alan Gazne şehri, Çağatay Ulusunun elinde kalacaktır (Cosmo 2022: 118).

Döneminde ticaret gelişmiş, kestirdiği sikkeler ticarete kullanılmıştır. Başarılı bir handır, ilim meclislerinde yer alan ve cemaatle namaz kılan bir han olması sebebiyle, Moğollar arasında kabul görmemiştir. 1335 yılında Almalık bölgesinde yapılan kurultayda yasaya uymadığı için görevden azledilmiş, daha sonra da katledilmiştir. Sık sık İlhanlar, her yerde Çağatay topraklarına girerek, Maveraünnehir ve Türkistan şehirlerini yağmalamaya devam etmişlerdir. Bazı dönemlerde ise Cuci Ulusu'nun hanları sınır ihlallerinde bulunarak, bazen de sınıra yakın Türkistan şehirlerini yağmalayarak, bölgeden çekilmişlerdir. Gerek İpek gerekse Baharat Yolu'nun uğrak şehirleri arasında olan Çağatay toprakları, savaşların

Büyük Moğol ve Çağatay Sikkelerinin Tipolojik Özellikleri

olduğu dönemlerde ticari açıdan darbe yemiş ve devlet hazinesi bundan büyük zarar görmüştür. Diğer ülkelerde ticaret yapamayınca daha güvenli yolların arayışına yönelmiş, son olarak da denizler üzerinden tesis edilen yeni yolla, Türkistan şehirleri devre dışı bırakılmıştır.

Çok sayıda Çağatay şehzadesi yönetimi ele geçirmeye çalışmışsa da bunda başarılı olamamış, devlet yavaş yavaş yıkıma sürüklenmiştir. Boy beyleri ve ordu komutanları, ellerindeki askeri güce göre bağımsız hareket etmeye başlamış, merkezi otoriteyi tanımamışlardır. Tarmaşirin'i tahtan indiren *Cangşi-Cenkşi Han* (1334-1336) başarılı olamamış ve iki yıl sonra öldürülmüştür. İyi bir Budist olan ve Hristiyanlara hoşgörüyle yaklaşan han, Müslümanlardan uzak durmuştur (Cosmo 2022: 121). 1335 yılında İlhanların çöküşünden sonra Horasan bölgesini ele geçirmişlerdir. Bundan sonra tahta kısa süreli çıkan çok sayıda han seçilmiştir bunlardan biri de Bayan Kuli Han'dır (1348-1359) o da devletin toparlanmasını sağlayamamıştır (*Sikke 20,21,22*). Kısa süre içinde han, Mirza Abdullah tarafından öldürülmüştür. Devletin kaçınılmaz olarak sonu gelmiş ve 1370 yılında devlet yıkılmıştır.

Zeno:40356/232268/268013

العادل الأعظم ضرب بکش سنة ٧٥٩

Sikke 20. Ç.:28 mm, A.:3.5534 gr. AE. RRR. Fels.

Ön yüzünde el-âdil el-a'zam, arka yüzünde duribe bi-Keş, H.759/M.1357-8 tarihi yazılıdır. Sikke, bakır üzerine gümüş kaplamadır. www.zeno.ru tarafından Buyan Kuli Han dönemine ait sikkeler arasına yerleştirilmiştir. Buyan Kuli Han, H.748-759/M.1347-1358 yılları arasında hüküm sürmüştür. Ortada yer alan felstir.

Zeno:268016/287604

Sikke 21. Ç.:27.8 mm, A.:3.1902 gr. AE. **RRRR.** Fels.

Eski Uygur yazısı olabileceği düşünülen hatla darbedilmiş bir sikkedir, Duva damgalıdır. Buyan Kuli Han dönemi felsleri arasında kabul edilmektedir. Keş ? darplı ve H.750-761/M.1349-1360 tarihlidir. Buyan Kuli Han, H.748-759/M.1347-1358 yılları arasında hüküm sürmüştür (Petrov 2014: 104-107). Genellikle Kırgızistan'da ve nadir olarak da Güney Kazakistan sahasında bulunmaktadır. Ortada yer alan felstir.

Zeno:268014

ضرب بینکی طراز

Sikke 22. Ç.:23.5 mm, A.:3.2358 gr. AE. **RRRR.** Fels.

P. Petrov, sikkeyi H.750-761/M.1349-60 yılları arasına tarihlemektedir. Buyan Kuli Han dönemi felsleri arasında kabul edilmektedir. Darb yeri bi-Yeni-Yengi Taraz şehridir. Buyan Kuli Han, H.748-759/M.1347-58 yılları arasında hüküm sürmüştür (Petrov 2014: 104-107). Nadir görülen ama metali sebebiyle çok kötü örnekleri bulunan sikkenin kondisyonu oldukça iyidir.

Möngge Han döneminde altın gümüş ve bakır paralarda reforma gidilmiş, yüksek ayarla kesilen sikkeler piyasayı canlandırmıştır. Mesut Yalavaç'ın valiliği döneminde piyasaya sürülen ve para sisteminde yapılan reformla yeni sikkeler, Maverünnehir şehirlerinde yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanacaktır. İlhanlı Gazan Han'ın toprak ve para reformundan sonra Kebek Han döneminde Kebeki adıyla kullanıma sürülen yüksek ayarlı gümüş dirhemler, piyasada önemli bir değişim yaşattırmıştır (Kamalov 2003: 76-7). Bu ticaret, özellikle Uygurların elinde olduğu için mevcut para politikasını onların yönettiğini düşünmek gerekir. Büyük Moğolların kolu olan Çağataylar, İslam dinini devlet dini olarak kabul etmiş, Müslüman olmayan bazı hanların hâkimiyet dönemleri hariç, bu din

Büyük Moğol ve Çağatay Sikkelerinin Tipolojik Özellikleri

halk arasında geniş kitlelere yayılmıştır. Çağatay Türkçesi bu muhitte gelişmiş ve edebi ürünlerini vermeye başlamıştır (Vernadsky 2007: 169). Diğer dinlere Budizme, Zaoastrizme, Nasturiliğe (Cahun 2020: 242) ve Zerdüştlere hoşgörüyle yaklaşarak, bu dinlere inananlar devlet tarafından korunmuşlardır (Rubruk 2001: 171). Müslümanlar arasında da mezhep farklılıklarını koruyarak, Şiiilerin Moğollar arasında istedikleri gibi faaliyet yürütmelerine fırsat tanımışlardır. Otrar-Farab, İsficab-Sayram, Taraz, Gence, Yengi ve Almatı, Çağataylara ait sikkelerin darbedildiği Türkistan şehirleridir (Petrov 2014: 90).

Altınorda sikkeleri, diğer Moğol kökenli devletlerin sikkeleriyle karşılaştırıldığında daha düşük gümüş ayarına ve işçilik kalitesine sahip oldukları görülecektir. Örneğin Çağatay ve İlhanlı sikkeleri daha geniş çap ve ağırlıklara sahip iken Altınorda sikkeleri genel olarak, 3-5 gr arası dinar, 1-5 gr arasında dirhem-dengi ortalamasına ve 1-5 gr arasında da fels-pul ölçülerine sahiptir. Darbedilen sikkelerin farklı boyut, özensiz işçilik ve düşük avara sahip (825) sikkeler şeklinde kestirilmesi, bir ölçüde de yerel darblar olmalarına bağlıdır. Çok sayıda hanın farklı bölgelerde yönetimi ele geçirmeleri, kısa süre tahtta kalanların sikke kestirmeleri, ekonomilerinin iyi olmaması ve sikke kesme geleneğine sahip ustalarının bulunmaması bunda etkili olmuştur.

Uzun süre tahtta kalan bazı hanlara ait sikkeler daha özenli, yüksek gümüş ayarına sahip olarak kestirilmişse de aynı dönemde vassal olan hanların kestirdikleri sikkeler, belirlenen standartı yakalayamamıştır. Altınorda sikkelerinin kendilerine has stilistik özellikleri vardır. Özellikle sikke yüzeyinde çok sayıda geometrik şekil, çiçek formu, saadet düğümü, svastika ve süsleme kullanılmış, farklı yazı hatları tercih edilerek kısa isimlerle kompozisyon tamamlanmıştır. Neredeyse her dönemde farklı geometrik şekiller kullanılırken, hareket halindeki hayvan figürleri, sikkelerde stilize olarak resmedilmiştir. Çağatay sikke kesme geleneğinde görülen bazı sikke tiplerinin ve kalıplarının kullanıldığı da görülmektedir.

Balık, çift balık, aslan, pars, tavşan, kurt, horoz, kartal, çift kartal, geyik, at, atla birlikte süvari, ördek, farklı kuş tipleri, damga işaretleri, deve gibi hayvanların stilize resimleri sikkelerin üzerlerini süslemiştir. Bu hayvanların bazılarının ongun (kutsal hayvan), bazı damgaların ise boyların hâkimiyetini ortaya koyan semboller olduğu bilinmektedir. Özellikle Kırım'a ve Nogaylara has damganın sikkelerin büyük bir kısmında kullanılması dikkat çekicidir. Bu damgalar, aynı zamanda Cengiz Han dönemi ve sonrasında kestirilen sikkelerde kullanılan damgalarla aynı kökene sahiptir (Korkmaz 2018: 37-8).

Altınorda sikkelerinde kullanılan yazı hatları, çok farklı olduğu için okunmaları ve sınıflandırılmaları uzun zaman almıştır. Arapça, Farsça, Rusça (Kril) ve Türk lehçelerinde Arap harfiyle yazılan isim, yer adları ve tarihler, bu sikkeler üzerinde uzman olmayı gerektirmektedir. Küçük detaylar sebebiyle, süsleme, şehir adı, şahıs adları, tarih karıştırılabilir ve kimlik tanımında hata yapılabilir. Çok fazla darb yerinin olması, han-emir adının fazlalığı, alan uzmanı olmayan meskûkâtçılarında bu alanda, büyük zorluklar yaşamalarına neden olmaktadır. Çağatay sikkelerinde de yerel darbların çok olması, han adlarının fazlalığı ve tip farklılıkları, benzer zorlukları beraberinde getirmektedir.

Değerlendirme

Moğollar, Orta Asya'nın derinliklerine ve Güney Rusya bozkırlarına ulaşmadan önce, zor bir coğrafyada hayatlarını sürdürmüşlerdir. Konargöçer yaşamları, avcılık ve hayvancılık dışında başka bir hayat şekline imkân tanımamıştır. Askeri teşkilatlarını geliştirerek, farklı ülkeleri ele geçirmeye yönelince, yerleşikleri ve diğer medeniyetleri tanıma şansını yakalamışlardır. Ele geçirdikleri bölgelerde, önceleri tarım hayatını ve ticareti önemsememişlerdir. İçinde yer aldıkları kültürlerden, devlet hayatı açısından tarımın ve ticaretin ne kadar değerli olduğunu öğrendiklerinde durum değişecektir. Ticareti geliştirmeye, işgal edip otlak haline getirdikleri yerleri tarım alanlarına dönüştürmeye

başlayacaklardır. Cengiz Han, büyük bir imparatorluk kurmasına rağmen medeniyetin, zenginliklerin, kavmi ve insanların yaşam biçimi üzerindeki etkisini görmeden ölmüştür. Çocukları ve torunları için asıl zorluklar, ondan sonraki süreçte yaşanmıştır. Ülkeleri kılıçla ele geçirmek bir komutan için kolaydır ama asıl zor olan, ele geçirilen ülkelerin hâkimiyetini elde tutmaktır. O ise sadece askeri güce-fiziki güce değil, içinde yer aldığı kültürün diğer kültürler üzerindeki gücüne dayanmaktadır.

İlk dönemlerde katı kurallarla uygulanan yasa, yerini şeri-örfi hukuka, kurultayda büyük han tarafından seçilen küçük hanlar merkezi idareyi tanımamaya, askeri disiplini sağlayan beslenme formu yerini Çin yemeklerine, dini inanışlar ve kültürler terkedilerek hızla benimsenen İslamiyet, Hıristiyanlık, Budizm ve Maniheizm'e yönelişler başlayacaktır. Asıl önemli olanı ise demir disipline sahip olan askeri gücün zayıflamasıdır. Askeri aristokrasiyi teşkil eden askerler, zamanla Noyan olacak, para ile makamla yetkiyle donanan küçük rütbeli askerler, mesleklerinden kopacaklardır. Yerli halktan teşkil edilmeye başlayan orduların içinde sadece onluk, yüzlük ve binliklerin başında kalacaklardır. Bu da yerli halkla evlilikleri getirecek, çeyrek asır içinde melez bir ırk oluşacak ve Moğolları askeri yaşam biçiminden uzaklaştıracaktır.

Ticaretin kazandırdığı zenginliği gören, hiçbir kazanç türünün (asırlardır sürdürdükleri yağma ekonomisi de buna dâhildir) bu getiriye sahip olamadığını anlayan Moğollar, hızla ya ticarete girmeye ya da ticareti yapanlara yönelerek vergi almaya başlayacaklardır. Elde ettikleri zenginliği ise nakde dönüştürecek bunu da değerli metallere dönüşen ve değişim değeri olan sikkelerle edinme yoluna gideceklerdir. Sikkeler darbedildikleri ülkelerde ya İslami ağırlık ölçülerine göre ya da bölgede bulunan diğer Moğol hanlıklarının kullandıkları gramaj ve çaplar esas alınarak kestirileceklerdir. Moğol sikkeleri ilk dönemlerde çok kaba hatlı, şekilsiz, yazıları bozuk, gramajı farklı ve ayarı düşük metallere darbedilmiştir. Zamanla paranın önemi kavranacak, yüksek ayarlı dirhemler, saflık derecesi yüksek 24-22 ayar altın dinarların İran'da ve Cenevizliler arasında tercih edildikleri görülünce, para politikasını değiştireceklerdir. Ceneviz ve İlhanlı altınlarının Çağatay pazarlarındaki alım gücü görülmüş, yüksek ayar ve darb kalitesi talebi rekabeti mecburi hale getirmiştir.

3-6 gr arasında dinarlar, 1-5 gr arasında dirhemler-dengiler-kebekiler ve 3-6 gr arasında kesilen felsler-pullar-habbahlar, Büyük Moğol, Çağatay, İlhanlı ve Altınorda sikke kesme geleneğinin ortalama ağırlık değerlerini oluşturmuşlardır. 22 adet sikke içerisinde RRRR-rare- nadirlik derecesine sahip olan örnekler vardır, sikkeler ilk kez bu araştırmada yayınlanmıştır. Çin Hanedanlıklarına (Han ve Tang), Büyük Moğol, Karakitay Devletine, Çağatay Hanlıklarına ait sikkelerin menşei Orta Asya'dır. Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Çin (Doğu Türkistan-Kuzey Çin), Türkmenistan ve Gürcistan sınırları dâhilinde bulunana sikkeler, özel koleksiyonere aittir. Komparatif (karşılaştırmalı) metotla, sikkeler, ayarları, kesim tarzları, hat farkları, çapları ve işçilik kalitesi yönüyle incelenmiş, Cengizî ve Çağatay sikkelerinin özellikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Allsen, T. (2008). "The Rise of the Mongolian Empire and Mongolian Rule in North China". *The Cambridge History of China*. Chapter 4. Cambridge University Press, pp. 321-413.
- Ataöv, T. (1969). "Rusya'da Moğol İstilas ve Etkileri". *SBF Dergisi*, c.XXIV, no.2, ss.1-8.
- Ayaz, F. Y. (2015). *Memlükler (1250-1517)*, İSAM Yayınları, İstanbul.
- Balivet, M. (2005). *Ortaçağda Türkler*. Çeviren E. Güntekin. Alkım Yayınevi, İstanbul.
- Ball, Warwick. (2015). *Tek Dünyaya Doğru, Antik İran ve Batt*. c.II, Çeviren A. Aybars Çağlayan. Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Büyük Moğol ve Çağatay Sikkelerinin Tipolojik Özellikleri

- Ball, Warwick. (2022). *Asya'nın Geçitleri, Avrasya Stepleri ve Avrupa'nın Sınırları*. c.IV, Çeviren A. Aybars Çağlayan. Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Barthold, W. (1977). *İslam Medeniyeti Tarihi*. Çeviren M. F. Köprülü. TDB Yayınları, Ankara.
- Belyayev, V., V. Nastich, S. Sidiroviç, (2012). "The Coinage of Khitay: A New Evidence (On the Reign Title of the Western Liao Emperor Yelu Yılıe)". 3 Rd *Assemani Symposium on Islamic Coins*. Editör B. Callagher, A. Dottone. Trieste, pp.128-143.
- Biran, Michal. (1997). *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia*. Richmond Surrey. Curzon Press.
- Biran, Michal. (2005). *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History. Between China and the Islamic World*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Buyar Cengiz. (2013). "Kırgızistan'da Bir Etnik Grup: Sart Kalmaklar", *Turkish Studies*, Vol. 8/9, ss.819-831.
- Cahun, L. (2020). *Asya Tarihine Giriş*. Çeviren İ. Kaya. Altınorda Yayınları, Ankara.
- Carpini, J. P. (2000). *Moğol Tarihi ve Seyahatname*. Çeviren E. Ayan. Derya Kitapevi, İstanbul.
- Cosmo, N. D., A. J. Frank, P, Golden, (2022). *İç Asya Tarihi, Cengiziler Çağı*. Kronik Yayınları, İstanbul.
- Dashdondog, B. (2011). *The Mongol and the Armenians (1220-1335)*. Brill, Leiden-Boston.
- Dayı, Ö. (2020). *Moğolların Teşkilat ve İdari Tarihi, İran Moğolları 1220-1295*. Altınordu Yayınları, Ankara.
- D'ohsson, A. K. (2008). *Moğol Tarihi, Denizler İmparatoru Cengiz*. Çeviren B. Apaydın. Nesnel Yayınları, İstanbul.
- Eberhard, W. (1987). *Çin Tarihi*. TTK Yayınları, Ankara.
- Ebü'l Ferec İbnü'l İbri, (2011). *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*. Tercüme Ş. Yaltkaya. TTK Yayınları, Ankara.
- el-Cüzcânî, (2020). *Minhac-i Sirac. Tabakat-ı Nasri. Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harzemşâhlar*. Çeviren E. Göksu. TTK Yayınları, Ankara.
- Galstyan, A.G. (2005). *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*. Çeviren İ. Kamalov. Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Genceli Kiragos, (2018). *Moğol İstilası, 1220-1265*. Tercüme M. Kemal Bey. Post Yayınevi, İstanbul.
- Gömeç, S. Y. (2021). "Çingiz Han ve Ortaya Çıktığı Çağın Özellikleri". *Cengiz Han ve Mirası*, Editör C. Orkut, M. Doğrul. TÜBA Yayınları, Ankara.
- Grigoryev, Vasilii V. (1873). *Vostochny ili Kitayskiy Turkestan*. Vip I-II. İRGO Yayınları, Senpeterburg.
- Gumilyev, L. N. (2003). *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*. Çeviren A. Batur. Selenge Yayınları, İstanbul.
- Kafalı, Mustafa. (2005). *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*. Berikan Yayınları, Ankara.
- Kalan, E. (2015). "Moğollar Devrinde İpek Yolu". *İpek Yolu*. Editör Ahmet Taşağıl. Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Kalkan, M. (2022). "Yerel Darblı, Çok Nadir İlhanlı Sikkeleri ve Özellikleri". *Türklük Bilimi Araştırmaları*, s.52, Güz, ss.85-100.
- Kamalov, İlyas. (2003). *Moğolların Kafkasya Politikası*. Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Kamışev, A. (2002). *Rannesrednekoviy Manetny Kompleks Semireçya*. Rarited İnfö, Bişkek.
- Karayev, Ö. (1995). *Çağatayskiy Ulus. Gosudarstva Haydu Mogulistan*. Muras, Bişkek.
- Kazvini, H. M. (2018). *Tarih-i Güzide*, Çev.M. Öztürk, Ankara. TTK Yayınları, Ankara.

- Kinayatuli, Zardihan. (2001). *Mongol Üstirtin Meken Etken Sonğı Türki Taypaları: IX.-XII Ğasır*. Elorda Yayınları, Almatı.
- Korkmaz, Telli A. (2018). *Altonorda Devletinde Din*. Berikan Yayınları, Ankara.
- Ligetti, L. (1986). *Bilinmeyen İç Asya*. Çeviren S. Karatay. TDK Yayınları, Ankara.
- Nyamaa, Badarch. (2005). *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV)*. Admon Print, Ulaanbaatar.
- Oktay, Hasan. (2022). *Moğollar, Ermeniler, Papalık*. Hitabevi Yayınları, Ankara.
- Omorov, Asıkbek. (2008). *Çingizhan*. Altın Tamga Matbaası, Bişkek.
- Petrov, Pavel N. (2003). "A Survey of Numismatic of the Mongol States (13 th-14 th Centuries)". *Golden Horde Review*, vol 10, no 3, Nizhny Novgorod, pp.565-583.
- Petrov, Pavel N., K. M. Baypakov, D. A. Voyakin, (2014). *Monetnoe Delo i Dnejnoe Obraşanie v Velikoy Mongolskoy İmperii, Gosudarstvah Çagataidov i Djuçidov na Territorii Kazahstana*. Hikari, Almatı.
- Poole, Stanley Lane. (1881). *Coins of the Mongols in the British Museum Classes XVIII-XI*. Longmans Co., London. pp. 3-8.
- Roux, J. Paul. (2001). *Moğol İmparatorluğu Tarihi*. Çeviren A. Kazancıgil, A. Bereket. Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Roux, J. Paul. (2006). *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*. Çeviren L. Arslan. Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Rubruk, W.V. (2001). *Moğolların Büyük Hamna Seyahat, 1253-1255*. Çeviren E. Ayan. Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- Subaşı, Ömer. (2015). *Gürcü-Moğol İlişkisi, Güney Kafkasya 1220-1346*. Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Sümer, F. (2022). *Anadolu'da Moğollar*, TTK Yayınları, Ankara.
- Ta pei lu, Meng., Hei Ta shi lu, (2012). *Cengiz İmparatorluğu*. Çeviren A. Danuu, Hazırlayan M. Uyar. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Taneri, Aydın. (2019). *Harezmsâhlar*. Bilge Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Tübingen Sylloge Nord und Ostzentralasien XV b Mittelasien II*, # 542-544.
- Usta, A. (2022). *Hilal İle Haç Arasında Hayatlar. Orta Çağ Akdenizi'nde Ticaret ve Tüccarlar*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Üstündağ, M. (2018). *İran'ın Bilinmeyen Hanedanlığı Muzafferiler*. İraniyat Yayınları, Ankara.
- Vernadsky, G. (2007). *Moğollar ve Ruslar*. Çeviren E. B. Özbilen. Selenge Yayınları, İstanbul.

İnternet Kaynakları

SA: Stephen Album, (<https://db.stevealbum.com> sayfasında yer alan bütün katalog ve lot numaraları esas alınmıştır).

SA:IOA: Stephen Album Internet Only Auction, (<https://db.stevealbum.com> sayfasında yer alan bütün katalog ve lot numaraları esas alınmıştır).

https://www.sarc.auction/CHAGHATAYID-KHANS-temp-Qaidu-1270-1302-AE-fals-1-65g-Otrar-ND-F-VF_i41542856

https://www.sarc.auction/QARA-KHITAY-Western-Liao-temp-Yelu-Dashi-1124-1143-AE-fals-2-66g-NM-AH53x-F-VF_i40775936

Özel Koleksiyonlar

KK: Kazakhan Koleksiyonu.

www.zeno.ru

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=32141>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=75750>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=48674>

Büyük Moğol ve Çağatay Sikkelerinin Tipolojik Özellikleri

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=45936>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=44504>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=136987>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=29122>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=126684>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=268011>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=34910>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=268000>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=39359>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=268003>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=47438>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=268002>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=49405>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=268004>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=283226>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=62798>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=268008>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=159274>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=120057>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=268005>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=30062>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=268010>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=30063>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=268009>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=40356>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=232268>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=268013>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=268016>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=268014>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=62800>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=268015>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=19428>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=267670>
<https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=8994>
<https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=4183>

Metal Türlerine Ait Simgeler

AE: Bakır

AL: Alüminyum

AR: Gümüş

AU: Altın

BI/AE: Bizmut-Billion

CU: Pirinç (bir bakır alaşımıdır)

PB: Kurşun

Arapça Kısaltmalar

Bin-bin: Oğlu, erkek evlat

b.: Oğlu, erkek evlat

İbn-ibni: Oğlu, erkek evlat

Binti-binti: Kızı, kız evlat

Nadirlik Dereceleri

A.: Çok bulunur.

C.: Bulunur.

S.: Az bulunur.

R.: Nadir.

R+: Nadir +

RR.: Çok nadir.

RR+: Çok nadir +

RRR.: Son derece nadir.

RRRR.: Aşırı derecede nadir.

RRRRR.: Bilinen en yüksek nadirlik derecesi.

UQ: Tek örnek.